

УДК 37.017:502-021.414]:303

**ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОБ'ЄКТІВ
ПРИРОДИ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ**

Григорій Пустовіт, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри природничо-математичної освіти, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ORCID: 0000-0001-7754-0249,

E-mail: h.pustovit@gmail.com

У статті проаналізовано актуальну для вітчизняної системи освіти психолого-педагогічну проблему формування у дітей ціннісного ставлення до природи та окремих її об'єктів. Розкрито теоретичні засади і концептуальні положення вирішення цієї проблеми в ХХ – на початку ХХІ ст. Актуалізовано питання творчого упровадження педагогічної спадщини Василя Сухомлинського стосовно розв'язання цієї важливої проблеми.

Автором схарактеризовано розуміння зазначеної проблеми в сучасній педагогічній науці і практиці в контексті реформування національної системи освіти й упровадження Концепції Нової української школи.

Ключові слова: діти, ціннісне ставлення, ціннісні орієнтації, природа, об'єкти природи, форми, методи, засоби формування ціннісного ставлення.

**FORMATION OF VALUABLE ATTITUDES TO
NATURAL OBJECTS IN CHILDREN: THEORETICAL FOUNDATIONS
OF THE PROBLEM**

Hryhoriy Pustovit, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Natural and Mathematical Education of the Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

ORCID: 0000-0001-7754-0249,

E-mail: h.pustovit@gmail.com

The article analyzes the psychological-pedagogical problem of forming a valuable attitude to nature and its individual objects in children, which is relevant to the national education system. The theoretical foundations and conceptual provisions for solving this problem in the 20th and at the beginning of the 21st centuries are revealed. The issue of the creative implementation of Vasyl Sukhomlynskyi's pedagogical heritage in relation to solving this important problem has been updated.

The understanding of the specified problem in modern pedagogical science and practice in the context of reforming the national education system and implementing the Concept of the New Ukrainian School is characterized.

Four psychological levels of children's knowledge of the environment and the formation of appropriate value attitudes towards it in the creative educational environment of a modern educational institution are defined and substantiated (awareness of the environment or its individual objects based on sensory perception of the realities of reality; awareness of one's place and role in the environment as a single integral socio-natural system; formation of concern for the state of the environment; awareness of the direct influence of the environment as a whole or the state of individual natural objects on the formation of a child as a personality).

The stages of forming a child's subjective attitude towards nature or its individual objects as a value category are characterized, such as the accumulation of elementary knowledge and experience of interaction with the surrounding world or its individual objects; determination of the totality and content of own needs, their hierarchy in the mind of the child; determining the nature or individual objects (sets of objects) or phenomena of the natural (socio-natural) environment, which, according to the child's belief, can satisfy his needs; the child's awareness of objective connections between objects of nature and their own needs; analysis of the effectiveness of the results of one's own behavior or activity in the environment to satisfy one's own needs.

Keywords: children, value attitude, value orientations, nature, objects of nature, forms, methods, means of formation of value attitude.

Постановка проблеми. Якісно нова система національної освіти на зламі діаметрально протилежних соціально-політичних, економічних, філософсько-культурологічних і освітньо-виховних парадигм у кінці ХХ століття, і особливо на початку ХХІ століття, детермінує необхідність розв'язання надзвичайно актуальної психолого-педагогічної проблеми – формування у дітей різного віку ціннісного ставлення до природи, що має забезпечити підготовку молодого покоління, спроможного вийти зі стану екологічної кризи, подолавши споживацьке ставлення до природи та окремих її об'єктів. Тому сьогодні в життєдіяльності українського суспільства екологічний імператив як життєво необхідний має зайняти провідне місце, а тим паче в системі національної освіти і виховання зростаючої особистості.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. У філософсько-культурологічному, історико-педагогічному й психолого-педагогічному та соціальному контексті проблема вивчення сутності понять «цінність» та «ціннісне ставлення», зокрема і до природи чи окремих її об'єктів, поступово набула сучасних обрисів упродовж другої половини ХХ століття. Ще більше уваги цим питанням почало надаватись у перші роки ХХІ століття, що зумовлено кардинальною зміною парадигмальних конструктів у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства й насамперед в освіті. Вивчення цінностей у їх філософсько-культурологічному аспекті стали предметом досліджень вітчизняних філософів освіти: В. Андрущенко, В. Кременя, В. Огневюка; психологів І. Бега, М. Боришевського, В. Васютинського, Л. Долинської, Г. Костюка, Р. Павелківа; педагогів: В. Гриньової, О. Вишневського, І. Зязюна, В. Лозової, Г. Троцько, Г. Пустовіта, О. Савченко, Л. Сухомлинської, О. Сухомлинської, Л. Хомич та інших.

Мета статті. На основі аналізу філософсько-культурологічних, психолого-педагогічних, соціальних та освітніх парадигмальних конструктів виокремити й схарактеризувати сутність процесів формування у дітей ціннісного ставлення до окремих об'єктів природи, екстраполювавши їх на процеси становлення і розвитку і в той же час духовно збагаченої зростаючої особистості, здатної до самостійного пізнання й охорони довкілля, вибору екологічно доцільної поведінки і діяльності.

Виклад основного тексту. В аспекті зазначеного вище сучасна вітчизняна система освіти налічує численні теоретико-прикладні конструкти вирішення актуальних психолого-педагогічних проблем екологічної освіти і виховання дітей, провідне місце серед яких належить педагогічній спадщині В. Сухомлинського, за

визначенням якого, природа «...не просто фон для успішного навчання і виховання дітей, не лише допоміжний засіб впливу на емоційно-вольову і ціннісно-мотиваційну сферу дитини, а є за своєю сутністю первісним джерелом життя, основою радості людського буття. Саме краса природи загострює сприймання дитиною дійсності, пробуджує творчу думку, наповнює індивідуальними переживаннями» [1].

Василь Олександрович наголошував на тому, що Природа – це сад здоров'я, фізичного й духовного, а школа під блакитним небом, уроки мислення на природі – то мандрівки до джерела емоцій, образного сприйняття світу, єднання з прекрасним і початок формування духовного здоров'я малечі й підлітків. Саме така діяльність учнів, на думку педагога, створювала найбільш ефективні умови для реалізації їхніх інтересів, освітніх запитів і бажань. Все ж основна перевага організації різноманітних форм практичної діяльності учнів у довір'ї полягала, вважав В. О. Сухомлинський, насамперед у розширенні безпосередніх контактів з об'єктами природи й створенні реальних можливостей побачити результати своєї роботи з їх охорони та збереження [2].

У зв'язку з цим розв'язання актуальних психолого-педагогічних проблем з екологічної освіти і виховання дітей, як у ХХ ст., так і на початку ХХІ ст. в умовах незалежної України, реформаторських змін в освіті, насамперед упровадження Концепції Нової української школи, є надзвичайно актуальним. Створюючи передумови для розвитку соціальної активності дітей різного віку, їхньої самостійності у вивченні і збереженні природи чи окремих її об'єктів, на основі сформованого усвідомлення їхньої цінності як системи цілої низки особистісних цінностей, розвиває здатність до моральних оцінок як індивідуального, так і суспільно-значущого ставлення до навколишнього середовища. У такому контексті ціннісне ставлення дитини до природи чи окремих її об'єктів за своєю сутністю є, в першу чергу, самостійним вибором нею такого спрямування власних інтересів, потреб і мотивів, а відтак, вчинків і поведінки, в основі яких лежать певні, різною мірою усвідомлені і засвоєні цінності. Отже, цінності і ціннісне ставлення дитини до довкілля як багатовимірний феномен відображають, насамперед, сутність її потреб і мотивів та цілей вчинків, поведінки і діяльності, «... що впорядковані за ступенем їх значущості для кожного конкретного індивіда, до того ж вони емоційно забарвлені, а тому є провідними спонуканами до дії» [3].

У цьому контексті актуалізуються питання не лише проголошення світоглядної та етичної цінності природи чи окремих її об'єктів, а й розроблення сучасної методики формування ціннісного ставлення дитини до них. Саме педагогічна спадщина Василя Сухомлинського, що знайшла своє широке відображення у змісті Концепції Нової української школи, дає підстави для визначення трьох стадій у процесі залучення дитини до усвідомлення себе самої частиною оточуючого її довкілля і формування на цій основі усвідомленого розуміння її цінності та почуття відповідальності за довкілля:

- привчання дитини до емоційно вдумливого спостереження, яке має починатися обов'язково зі спілкування з природою чи окремими її об'єктами;
- привчання дитини до обдумування і відкриття причин, наслідків, зв'язків між об'єктами і явищами оточуючого довкілля;

– привчання дитини до вироблення умінь і навичок турботи про живе і прекрасне.

За такого підходу актуалізуються питання пошуку ефективних напрямів, форм, методів засобів формування ціннісної сфери зростаючої особистості у відповідності з цілями розвитку сучасного українського суспільства на основі урахування вікових та психологічних особливостей розвитку дитини. Ці особливості розглядаються нами у тісній єдності з соціальною дійсністю, з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних, активних і пасивних чинників сучасного етапу реформування освіти на всіх рівнях її здійснення та тих соціально-педагогічних реалій, що мають значний вплив на процеси формування ціннісного ставлення дитини до природи і її окремих об'єктів. На підставі зазначеного вище можемо зробити висновок, що застосування освітньо-виховних і художньо-образних засобів у процесі екологічного виховання дитини в сучасних закладах освіти «...орієнтовано на первісні цінності людського буття, до яких В. Сухомлинський відносив рідну землю, багатства, що зберегли і передали нам попередні покоління» [1]. І у той же час, він наголошував на «...важливості переконання дитини з малих років в тому, що втрати в світі цих цінностей непоправні» [1].

У цьому контексті побудова освітнього процесу в Новій українській школі орієнтується на створення творчого освітнього середовища, дружнього до дитини, у якому «... в кожного учня є щось єдине і дороге у світі, лише за цієї умови він дорожить світом речей ... Якщо у вас у школі п'ятсот учнів, виходить на шкільному дворі має бути п'ятсот кущів троянд, в які кожен вклав свою душу. Знеособлення діяльності, праці – одна з причин того, що середовище, в якому знаходиться учень, втрачає свій виховний сенс» [1, с. 549].

Отже, можемо констатувати, що саме за таких умов можливо досягнути ефекту максимальної персоналізації творчого освітнього середовища, що дає змогу кожному з вчителів і кожному з учнів відрізнятись від інших, відчувати власну унікальність та ідентичність у формуванні власної системи цінностей і ціннісних ставлень стосовно природи чи окремих її об'єктів. За такого підходу ефективне вирішення комплексу психолого-педагогічних проблем формування ціннісного ставлення дитини до природи чи її окремих об'єктів у творчому освітньому середовищі закладу освіти базується нині на поєднанні ідей про незаперечний взаємозв'язок і взаємозалежність людини і навколишнього середовища. Найбільш ефективно ці ідеї формувались саме у ХХ ст. та набули визнання і стали провідними в сучасній освітній практиці на початку ХХІ століття.

Аналіз теорії і практики екологічного виховання підростаючого покоління в досліджуваний період дало змогу визначити й схарактеризувати генезу впровадження в практику сучасних закладів освіти форм, методів та засобів, що сприяють ефективному засвоєнню особистістю сутності цінностей і ціннісних орієнтацій дітей стосовно оточуючого довкілля. А це, у свою чергу, дає змогу визначити та обґрунтувати основні психологічні рівні пізнання дітьми природи та формування відповідних їхніх ціннісних ставлень щодо оточуючого довкілля.

Відтак, перший рівень – це усвідомлення довкілля чи його окремих об'єктів на основі сенсорного сприйняття реалій дійсності, оцінки форм, структури, кольору, окремих елементів цілого об'єкта чи явища у цілому. Для цього рівня

характерною є наявність двох важливих пізнавальних психічних процесів – відчуття і сприймання. Оскільки пізнання предметів і явищ об'єктивної дійсності і психічного життя дитини в закладі освіти і за його межами в оточуючому довкіллі, забезпечується всіма пізнавальними процесами у їх єдності, тому саме пізнання довкілля, хоча б яким складним воно не було, своїм підґрунтям має чуттєве пізнання. Тобто відчуття як найпростіший психічний процес є первинною формою орієнтації дитини в навколишньому середовищі, саме з відчуття починається її пізнавальна діяльність на кожному з етапів онтогенезу. Враховуючи, що контакти дитини з навколишнім світом є практично безперервними, багаторівневими, зі значним розмаїттям форм взаємодії і процесів отримання інформації не лише про певні властивості та якості, притаманні об'єктам і явищам, але й відомостей про самі об'єкти як цілісні утвори у системі соціоприродних зв'язків, то їх відображення в свідомості дитини характеризує другий рівень єдиного процесу чуттєвого пізнання довкілля – сприймання [4].

Таким чином, другий рівень пізнання дитиною природи чи окремих її об'єктів полягає в усвідомленні нею свого місця і ролі у навколишньому середовищі, як в єдиній цілісній соціоприродній системі. А також своєї діяльності і поведінки в довкіллі у відповідності до моральних, історично визнаних ментальних норм, притаманних українському суспільству в досліджуваній період, процесів взаємодії з об'єктами природи, оцінки результатів власної поведінки і діяльності у відповідності до їх екологічної доцільності.

Третій рівень – це формування стурбованості за стан довкілля як однієї з найважливіших ціннісних категорій і моральних та етичних характеристик у ставленні дитини до довкілля. У поняття стурбованості нами включено ідеї про правила поведінки у довкіллі, ставлення до природи і один до одного; зокрема наявність сформованого саме не стільки бережливого, скільки шанобливого ставлення дитини до об'єктів природи, результатом якого є переживання за їх подальшу долю і бажання допомогти, зберегти, охороняти як провідної психологічної домінанти у виборі напрямів, інтенсивності та практичної спрямованості поведінки і діяльності у довкіллі [5].

Відтак, четвертий рівень – це усвідомлення дитиною того, що навколишнє середовище в цілому чи стан окремих природних об'єктів (оцінюючи з позиції сформованої системи особистісних цінностей та суспільно-моральних норм) безпосередньо впливає на формування її як особистості, члена певної громади і, як результат, проявляється в екологічно доцільній поведінці і діяльності у довкіллі. Таким чином, здійснюється вплив на ступінь активності і широту адекватної дії дитини, спрямованої на збереження оточуючої її природи чи окремих природних об'єктів.

Отже, зі всієї сукупності перерахованих і схарактеризованих рівнів сформованого суб'єктивного ставлення дитини до природи, важливого значення набувають саме ті, котрі, на думку І. Беха, «...безпосередньо пов'язані з задоволенням певних конкретних потреб особистості і відповідно на певному етапі онтогенезу є для неї значущими» [3].

Ми можемо зробити висновок, що формування ціннісного ставлення дитини до природи чи окремих її об'єктів є основою подальшого суб'єктивного усвідомлення та пізнання нею навколишнього середовища як сукупності явищ і

об'єктів у їх єдності і взаємозалежності, взаємозв'язку природи і людини, її господарської діяльності і стану довкілля. Суб'єктивне ставлення дитини до природи у цьому контексті нами «... розглядається, як серцевина її суб'єктивного світу, де реальні й об'єктивні стосунки з природою обумовлюють сутність, кількісні і якісні показники її потреб і через процеси їх задоволення впливають на всю поведінку і діяльність особистості у соціоприродному середовищі» [6].

Нами визначено та схарактеризовано етапи формування ціннісного ставлення дитини до природи чи окремих її об'єктів, а саме: перший етап – накопичення елементарних знань і досвіду взаємодії з навколишнім світом чи окремими його об'єктами, усвідомлення цих знань і власного досвіду та значення у власній життєдіяльності як в закладі освіти, так і у довкіллі, житті близьких людей, а головне, у поступовому формуванні уявлень про місце власного «Я» в цьому світі; другий етап – визначення сукупності і змісту власних потреб, їх ієрархії у свідомості дитини і, як результат, у пошуку та вибудові алгоритму власної чи за допомогою вчителя, батьків або ж старших товаришів діяльності з їх задоволення; третій етап – визначення природи чи окремих об'єктів (сукупності об'єктів) або явищ природного (соціоприродного) середовища, які за переконанням дитини можуть задовольняти її потреби. Цей етап є досить складним зі значними протиріччями у психологічному контексті, оскільки саме тут починає чітко простежуватись прагматичний чи непрагматичний характер поведінки і діяльності дитини у довкіллі; четвертий етап – усвідомлення дитиною об'єктивних зв'язків між об'єктами природи і власними потребами і на основі їх аналізу визначення можливих напрямів задоволення цих потреб; п'ятий етап – полягає в аналізі ефективності результатів власної поведінки чи діяльності в навколишньому середовищі з задоволення власних потреб та визначення подальшої перспективи взаємодії з його об'єктами з метою задоволення потреб вищого, порівняно з уже досягнутими, рівня потреб дитини. Важливим у цих процесах є прийняття, а в подальшому дотримання особистістю у процесі діяльності в довкіллі екологічно доцільних рішень, які б забезпечували максимальне задоволення потреб особистості без шкоди довкіллю [7].

У такому контексті важливими складовим процесу формування у дитини ціннісного ставлення до природи чи окремих її об'єктів є саме освітньо-виховні і художньо-образотворчі засоби процесів екологічної освіти. За такого підходу, як підтверджують результати теоретичного аналізу та практики екологічної освіти дітей різного віку в сучасних закладах освітнім, нами визначено ці засоби як створену педагогічну конструкцію, «...що має надзвичайно важливе значення у формуванні свідомості і ставлення школярів до навколишнього середовища» [8].

Отже, аналіз теоретичних основ і практики екологічної освіти дітей різного віку в закладах освіти у ХХ ст. – на початку ХХІ ст. дає підстави для висновку, що саме ці засоби, поступово утверджуючись в освітньому полі сучасної педагогічної науки і шкільництва, стали одними з провідних у процесі формування у зростаючої особистості ціннісного ставлення до природи як на занятті в умовах закладу освіти, так і за його межами – безпосередньо в довкіллі. Оскільки їх застосування дає змогу «...розбудити в дитині активний інтерес до зовнішнього оточення, інтерес до явищ і фактів... і чим більше дається учням можливість бути активними дослідниками оточуючого середовища, тим більше зростає

допитливість, інтерес до глибокого вивчення того чи іншого питання науки» [9]. За таких умов навколишній світ уже не аналізується нею як певна заданість чи звичність певних його об'єктів і явищ, а є результатом її відповідальної, напруженої відтворювальної екологічно доцільної поведінки і діяльності.

Інтенсивність цього процесу, за нашим переконанням, прямо пропорційно пов'язана з рівнем сформованості не лише ціннісних конструктів і ціннісних орієнтацій дитини стосовно природи, але й моральних норм, прийнятих в українському суспільстві, і її загальної культури. Підтвердженням важливості зазначеного вище є позиція І. Беха, який актуалізує увагу на тому, що на «...кожному етапі онтогенезу формуються певні моральні норми і ціннісні ставлення та орієнтації, які поступово ускладнюються і в результаті набувають ознак системи норм чи цінностей, прийнятих нині в українському суспільстві» [3].

У такому контексті дитина з високим рівнем сформованості цих важливих особистісних характеристик спрямована насамперед на удосконалення самої себе в єдності з бажанням та сформованою переконаністю у необхідності покращення й удосконалення основних індивідуальних якостей (вищого рівня знань, сформованості ціннісної сфери і ціннісних ставлень та орієнтацій, у межах яких цінність природи чи окремих її об'єктів є провідними, сформованими вміннями і навичками самостійного вивчення й охорони довкілля і т. п.). Тоді як дитина з низьким рівнем сформованості цих особистісних характеристик, переважно спрямована у своїй поведінці і діяльності на просте відтворення навколишнього світу у процесі здійснення навчальних завдань, тому і ефективність процесів формування її особистісної системи ціннісного ставлення до природи чи окремих природних об'єктів відбувається значно повільніше.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можемо констатувати, що процес формування у дітей ціннісного ставлення до природи чи окремих її об'єктів за умови застосування освітньо-виховних і художньо-образних засобів є ефективним саме в єдності з відтворювальними процесами пізнання ними довкілля. А це в сукупності забезпечує умови переходу від простого сприйняття та споглядання дитиною навколишньої дійсності, від простого її відтворення у власній свідомості до евристичного та творчого осмислення проблем найближчого довкілля чи окремих її об'єктів. Відповідно, ці процеси детермінують пошук свого власного «Я» і його місця у найближчому довкіллі як соціальному, так і природному, що забезпечує умови самопізнання і самоствердження дитини.

Зрозумілим є те, що достеменно розкрити проблему формування у дітей різного віку ціннісного ставлення до природи чи окремих її об'єктів у межах однієї статті надзвичайно важко. Тому подальші дослідження мають бути спрямовані на пошук ефективних напрямів і методик формування особистісних ціннісних ставлень дітей різного віку стосовно оточуючого довкілля як соціального, так і природного в освітньому середовищі різних закладів освіти. За такого підходу дослідження зазначеної проблем має здійснюватися у логічній єдності і наступності від закладів дошкільної освіти до закладів позашкільної чи вищої освіти, зокрема й у контексті професійної підготовки майбутніх вчителів до організації ефективної екологічної освіти дітей різного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 томах. Т. 1. Київ: Радянська школа, 1976. 654 с.
2. Сухомлинська Л. Шкільний сад – складова освітньо-виховного середовища школи Сухомлинського. *Інноватика у вихованні*. 2019. № 10. С.119-128.
3. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: «Букрек», 2018. 320 с.
4. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1- 9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. Київ-Луганськ: Альма-матер, 2004. 540 с.
5. Павелків Р.В. Психологічні особливості прояву та розвитку самостійності в учнів молодшого шкільного віку. *Інноватика у вихованні*. 2015. Вип. 2. С. 27–35.
6. Пустовіт Г.П. Ставлення дитини до природи як домінанта формування екологічної вихованості учнів у позашкільних навчальних закладах. *Інноватика у вихованні*. Вип. 5. Рівне : РДГУ, 2017. С. 7 – 19.
7. Бех І. Д. Духовно розвинена особистість у психовиховному вимірі. *Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики: зб. наук. пр.* Київ, 2017. С. 33 – 38.
8. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект: Монографія. Книга 1. Видання друге доп. і випр. – Видавництво МДУ ім. В. О. Сухомлинського. 2010. 379 с.
9. Пустовіт Г.П. Історико-педагогічний вимір розвитку екологічної освіти учнів у закладах позашкільної освіти. *Нова педагогічна думка*. РОІППО, 2019. № 1. С. 136 – 145.

REFERENCES

1. Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory: v 5 tomakh. T. 1. Kyiv: Radianska shkola, 1976. 654 s. [in Ukrainian]
2. Sukhomlynska L. Shkilnyi sad – skladova osvithno-vykhovnoho seredovyscha shkoly Sukhomlynskoho. *Innovatyka u vykhovanni*. 2019. № 10. S.119-128. [in Ukrainian]
3. Bekh I. D. Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnostei: monohrafiia. Kyiv-Chernivtsi: «Bukrek», 2018. 320 s. [in Ukrainian]
4. Pustovit H. P. Teoretyko-metodychni osnovy ekolohichnoi osvity i vykhovannia uchniv 1- 9 klasiv u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh: Monohrafiia. Kyiv-Luhansk: Alma-mater, 2004. 540 s. [in Ukrainian]
5. Pavelkiv R. V. Psykholohichni osoblyvosti proiavu ta rozvytku samostiinosti v uchniv molodshoho shkilnoho viku. *Innovatyka u vykhovanni*. 2015. Vyp. 2. S. 27–35. [in Ukrainian]
6. Pustovit H. P. Stavlennia dytyny do pryrody yak dominanta formuvannia ekolohichnoi vykhovanosti uchniv u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh. *Innovatyka u vykhovann*. Vyp. 5. Rivne : RDHU, 2017. S. 7 – 19. [in Ukrainian]
7. Bekh I. D. Dukhovno rozvynena osobystist u psykhoverkhovnomu vymiri. *Naukove zabezpechennia rozvytku osvity v Ukraini: aktualni problemy teorii i praktyky: zb. nauk. pr.* Kyiv, 2017. S. 33 – 38. [in Ukrainian]
8. Pustovit H. P. Pozashkilna osvita i vykhovannia: teoretyko-dydaktychnyi aspekt: Monohrafiia. Knyha 1. Vydannia druhe dop. i vypr. – Vydavnytstvo MDU im. V. O. Sukhomlynskoho. 2010. 379 s. [in Ukrainian]
9. Pustovit H. P. Istoryko-pedahohichnyi vymir rozvytku ekolohichnoi osvity uchniv u zakladakh pozashkilnoi osvity. *Nova pedahohichna dumka*. ROIPPO, 2019. № 1. S. 136 – 145. [in Ukrainian]